

УДК 342.351/354

КОРЖ І.Ф., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач наукової лабораторії НДІ інформатики і права НАПрН України

ПРАВОВА БЕЗПЕКА СФЕРИ ДОСТУПУ ГРОМАДЯН ДО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ

***Анотація.** В даній статті досліджується питання стану правової безпеки сфери доступу громадян до управління державними справами; аналізується стан правового забезпечення реалізації зазначеного конституційного права нормами матеріального і процесуального права. Розкрито національні та міжнародно-правові механізми забезпечення реалізації зазначеного права; наводяться недоліки у реалізації політичного права на участь громадян в управлінні державними справами.*

***Ключові слова:** громадські ради; конституційне право; міжнародно-правові стандарти; політичне право; правова безпека; управління державними справами.*

***Summary.** This article analyzes the state of legal security in the sphere of citizens' access to the management of state affairs; analyzes the state of legal support for the implementation of this constitutional right by substantive and procedural law. National and international legal mechanisms for ensuring the implementation of this right are disclosed; deficiencies in the implementation of the political right of citizen to participate in the management of state affairs are considered.*

***Keywords:** public councils; constitutional law; international legal standards; political law; legal security; management of state affairs.*

***Аннотация.** В данной статье исследуется вопрос состояния правовой безопасности сферы доступа граждан к управлению государственными делами; анализируется состояние правового обеспечения реализации указанного конституционного права нормами материального и процессуального права. Раскрыты национальные и международно-правовые механизмы обеспечения реализации указанного права; рассматриваются недостатки в реализации политического права на участие граждан в управлении государственными делами.*

***Ключевые слова:** общественные советы; конституционное право; международно-правовые стандарты; политическое право; правовая безопасность; управления государственными делами.*

Постановка проблеми. Відповідно до положень статті 38 Конституції України громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, що відповідає міжнародним нормам.

Питанням права громадян на участь в управлінні державними справами в науковій літературі приділено значну увагу, різні його аспекти досліджено в роботах В.Б. Авер'янова, В.В. Речицького, П.М. Рабіновича, С.Г. Серьогіної, Ю.М. Тодики, М.В. Цвіка, О.О. Чуб та інших. Водночас комплексний характер дослідження цього права, особливості його реалізації вимагають продовження наукових досліджень і, насамперед, в частині правового регулювання його реалізації, розглядаючи зазначене через призму “правової безпеки” сфери доступу громадян до управління державними справами.

Метою статті є визначення засад правового регулювання доступу громадян до управління державними справами та встановлення його стану, виділення проблемних питань, які потребують нагального розв'язання, а також розкриття поняття “правова безпека” сфери доступу громадян до управління державними справами.

Виклад основного матеріалу. Необхідно зазначити, що розвинуте демократичне та громадянське суспільство можна побудувати лише в державі, де громадяни є активними учасниками процесу формування та реалізації державної політики. З цією метою публічною владою розробляються та здійснюються заходи, що сприятимуть становленню громадянського суспільства, підвищуватимуть рівень правової культури громадян, створюватимуть умови для ширшої обізнаності громадян під час проведення діалогу з владою [1].

Визначальною рисою сучасного розвитку держав у світі є заохочення громадян та їх об'єднань до активної участі у розвитку концепції прав людини і основоположних свобод в їх захисті, використовуючи такі засоби, як національне і міжнародне право, оскільки права людини стають глобальним мірилом права [2, с. 375]. Міжнародними стандартами в галузі прав людини і громадянина є загальновизнані принципи і норми міжнародного права, втілені у міжнародно-правових документах (у міжнародних договорах, документах недоговірного характеру, у рішеннях міжнародних судів, зокрема Європейського суду з прав людини), до забезпечення яких прагне будь-яка цивілізована держава як член світового співтовариства. Тому міжнародно-правовими стандартами демократії є закріплені у міжнародному праві юридичні зобов'язання, авторитетно підтримувані орієнтири соціального і політичного розвитку [3, с. 13].

Основними документами, у яких знайшли втілення універсальні міжнародно-правові стандарти участі громадян в управлінні державними справами у політичній сфері, є:

- Загальна декларація прав людини 1948 р. [4];
- Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р. (підписаний УРСР 20.03.1968 р.; ратифікований 19.10.1973 р.; набув чинності для України 23.03.1976 р.) [5].

Відповідно до частини 1 ст. 21 Загальної декларації прав людини, “кожна людина має право брати участь в управлінні своєю державою безпосередньо чи за посередництвом вільно обраних представників”. Це положення розвивається у частині 2 ст. 21: “кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні”; частина 3: “воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна знаходити вираження в періодичних і нефальсифікованих виборах, що мають проводитися при загальному і рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або ж за допомогою інших рівнозначних форм, що забезпечують свободу голосування” [4].

На положеннях Загальної декларації прав людини ґрунтується обов'язковий для держав Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. Відповідно до ст. 25 Пакту, “кожен громадянин повинен мати без дискримінації і без необґрунтованих обмежень право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, що проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують вільне волевиявлення виборців; в) допускатися у своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби” [5].

Окрім розглянутих вище основоположних актів з прав людини, що були прийняті на рівні ООН, в рамках цієї організації розроблені інші специфічні документи стосовно основних демократичних політичних цінностей. Так, у Резолюції 53/31 Генеральної Асамблеї ООН “Підтримка системою Організації Об'єднаних Націй зусиль урядів з розвитку і зміцнення нових чи відроджених демократій” від 23 листопада 1998 р. вказано, що демократія ґрунтується на вільному волевиявленні народу, що дозволяє

йому визначати свою власну політичну, економічну, соціальну і культурну систему, і на його всебічній участі у всіх аспектах його життя [6].

Такими є акти Ради Європи, як то Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (підписана Україною 09.12.1995 р.; ратифікована Україною 17.07.1996 р. [7] з протоколами, у яких доповнені чи уточнені окремі її положення; документи Організації з безпеки та співробітництва в Європі – Європейська соціальна хартія від 18 жовтня 1961 року [8]. Європейська конвенція гарантує головним чином громадянські та політичні права (на зразок Міжнародного пакту про громадянські та політичні права), тобто права першого покоління.

Засади громадянської участі в управлінні закладені також в Резолюціях та інших актах Парламентської Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ). Так, у Резолюції 980 (1992) “Про участь громадян у політиці” [9] ПАРЄ підтверджує: “демократія атрофується без широкої участі громадян, з якими повинні, де це можливо, консультиватися з питань, що їх безпосередньо стосуються, за допомогою відповідних механізмів” (п. 2). На виконання цієї Резолюції була прийнята Рекомендація ПАРЄ 1180 (1992) “Про участь громадян у політиці” [10], яка наголошує на важливій ролі неурядових організацій (асоціацій, фондів, рухів або груп, незалежних від уряду, заснованих на некомерційній основі для захисту певних інтересів) у розвитку участі громадян у політичному житті. Інші акти, такі як Резолюція ПАРЄ 1121 (1997) “Про інструменти участі громадян у представницькій демократії” та Резолюція ПАРЄ 1154 (1998) “Демократичне функціонування національних парламентів” наголошують, що дієвість демократії залежить від активного внеску всіх громадян. Їх участь у політичному житті та співробітництво в межах політичних інституцій є вирішальним фактором налагодженого функціонування демократичних інституцій (установ). Тому ПАРЄ звернула увагу на необхідність більш широкої участі громадян у прийнятті політичних рішень.

Відповідно до підсумкового Документа Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ (1990 р.) [11], держави-учасниці поважають право своїх громадян брати участь в управлінні державою безпосередньо або через представників, що обираються ними вільно у ході чесного виборчого процесу (п. 6); право громадян добиватися політичних чи державних посад в особистій якості або як представників політичних партій чи організацій без дискримінації (7.5); право створювати в умовах повної свободи політичні партії чи інші політичні організації, яким надаються необхідні юридичні гарантії, що дозволяють їм змагатися одна з одною на основі рівності перед законом і органами влади (7.6). Закон і державна політика мають допускати проведення політичних кампаній в атмосфері свободи і чесності, у якій жодні адміністративні дії, насильство і залякування не утримували б партії і кандидатів від вільного викладу своїх поглядів і оцінок, а також не заважали б виборцям голосувати вільно, не побоюючись покарання (7.7).

Закріплення політичних прав і свобод громадян України на конституційному рівні є важливою гарантією їх здійснення. Але воно ще не забезпечує дотримання, використання і захист цих прав у реальному політико-правовому житті. Тому необхідним є дослідження і вдосконалення всіх конституційно-правових гарантій та механізму реалізації права участі громадян в управлінні державними справами, за відсутності яких усілякі права і свободи людини залишаються в теорії. Для практичної реалізації будь-якого суб’єктивного права важливо не тільки записати й урочисто проголосити норму про відповідне право в Конституції, але й докласти зусиль для того, щоб люди її засвоїли, щоб її виконання підкріплювалося системою реальних конституційно-правових гарантій, напрацювання відповідного законодавчого механізму їх реалізації та забезпечення.

Таким чином, відсутність чи неналежне забезпечення законодавчого врегулювання певних процедурних питань щодо здійснення громадянами їх конституційних політичних прав і свобод іноді призводить до того, що людина не може вирішити питання, які виникли у процесі їх реалізації. Саме чинне законодавство має утворювати ефективні механізми і гарантії їх реалізації. Тому права громадян, щодо їхньої участі в управлінні державними справами, конкретизуються й деталізуються в законодавстві – у законах України “Про громадські об’єднання”, “Про політичні партії в Україні”, “Про всеукраїнський референдум”, “Про державну службу”, “Про звернення громадян” тощо.

Органи держави мають організаційно забезпечувати можливість здійснення права громадян України на участь в управлінні шляхом нормотворення, правозастосування, правоохоронної (правозахисної) діяльності. В організаційному забезпеченні реалізації цього права визначальною є діяльність не тільки державних органів і посадових осіб, але й органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій. Одним із таких механізмів забезпечення зазначеного є Постанова Уряду [12]. Постановою затверджено Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики та Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації. Крім того, рекомендовано органам місцевого самоврядування під час проведення консультацій з громадськістю та утворення громадських рад при органах місцевого самоврядування керуватися затвердженими цією постановою Порядком і Типовим положенням.

Порядок визначає основні вимоги до організації і проведення органами виконавчої влади консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Консультації з громадськістю проводяться з метою залучення громадян до участі в управлінні державними справами, надання можливості для їх вільного доступу до інформації про діяльність органів виконавчої влади, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості діяльності зазначених органів. Проведення консультацій з громадськістю має сприяти налагодженню системного діалогу органів виконавчої влади з громадськістю, підвищенню якості підготовки рішень з важливих питань державного і суспільного життя з урахуванням громадської думки, створенню умов для участі громадян у розробленні проектів таких рішень.

Відповідно до Типового положення, основним завданням громадської ради є сприяння реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами та забезпечення врахування громадської думки у процесі підготовки та організації виконання рішень центральних і місцевих органів виконавчої влади. До складу громадської ради включаються представники громадських організацій, професійних спілок та інших об’єднань громадян, органів місцевого самоврядування, засобів масової інформації.

Таким чином, реалізація права громадян України брати участь в управлінні державними справами – це процес (а зрештою, і результат) втілення конституційно-правових норм про зазначене право у практичну діяльність. Її ефективність багато в чому залежить від чіткого конституційного механізму реалізації таких норм в діяльності суб’єктів державно-правових відносин. Політичне і практичне значення реалізації цього права полягає в тому, що саме в реалізації це стрижневе політичне право набуває реальності, а отже, й дійсної соціально-політичної цінності.

Поряд з такими формами участі в управлінні державними справами громадян як, участь у реалізації правосуддя, у виборах різного рівня депутатів, референдумах,

мітингах тощо, відносно новою такою формою є електронна петиція, як різновид звернення громадян до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення [13].

Ураховуючи підвищення ролі громадянського суспільства в різних сферах діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема щодо впровадження реформ, на підтримку ініціативи громадськості, а також з метою налагодження ефективного діалогу та партнерських відносин органів державної влади, органів місцевого самоврядування з організаціями громадянського суспільства, передусім з питань забезпечення прав і свобод людини і громадянина, Президентом України був прийнятий відповідний Указ [14], яким затверджена Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки, що зумовлено необхідністю створення державою сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, різноманітних форм демократії участі, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Прикладом нових форм політичної участі громадян є залучення не тільки до формування вищих органів державної влади (вибори), але й до розробки законопроектів, вироблення і реалізації проектів державних політичних рішень (громадські експертні консультативні ради при вищих державних органах; громадські обговорення законопроектів та інших рішень); громадський контроль – наприклад, система регулярних зустрічей і звітів не тільки народних депутатів, але й посадових осіб органів управління перед громадянами; участь у роботі політичних партій, відповідних громадських організацій (наприклад, Комітету виборців України), участь у політичних кампаніях, проведенні правових освітніх і виховних заходів тощо. Тобто існує різноманітність, гнучкість, відповідна зручність форм участі громадян в управлінні.

Таким чином можна стверджувати, що в Україні створена і функціонує система забезпечення участі громадян в управлінні державними справами в індивідуальній та колективній формах. Для зазначеного напрацьована відповідна правова база, що дає змогу говорити про забезпечення належного правового регулювання в зазначеній сфері. Тим самим, можна говорити про забезпечення правової безпеки сфери участі громадян в управлінні державними справами.

Однак, поряд із зазначеним постає питання щодо ефективності механізму забезпечення згаданого права, а це вказує на існування певних процесуальних проблем щодо забезпечення належної правової безпеки цієї сфери. Саме у проблемі щодо практичної (процесуальної) реалізації матеріальних норм права і постає загроза правовій безпеці України, оскільки існуючі процесуальні норми не гарантують дієвої участі громадян в забезпеченні їхньої участі в управлінні державними справами.

Так, для сприяння участі громадян у процесах прийняття державних рішень, перепорою залишається існування в Україні таких умов, за яких існуючий в Україні рівень корупції (за результатами 2018 року, Україна має 32 бали зі 100 максимально можливих, і у рейтингу “Індекс сприйняття корупції” займає 120-е місце серед 180 країн) [15] не дає змоги громадянському суспільству функціонувати та вільно й активно брати участь у процесах прийняття рішень, включно й тих, що стосуються розробки політики та законів.

Наступною проблемою є питання неналежного дотримання в Україні верховенства права та реалізації інших прав людини та основоположних свобод, включно із економічними правами, а саме повноцінного та рівноправного гарантування права на доступ до інформації тощо. Багатьма науковцями виділяються наступні проблеми у зазначеній сфері:

- невпорядкованість термінології інформаційного законодавства;
- неправомірне застосування грифів обмеження доступу до інформації;
- проблема забезпечення пасивного доступу громадян до інформації;
- хаотичний розвиток інформаційного законодавства, що полягає в неузгодженості правових норм різних законодавчих актів;
- відсутність реальних механізмів забезпечення відповідальності за порушення інформаційного законодавства [16].

Проблемою також є слабка політична воля, що сприяє участі об'єднань громадян у процесах прийняття державних рішень, а також заохочує, підтримує та цінує вклад громадянського суспільства. Прикладом зазначеного можуть слугувати дії экс-міністра соціальної політики Рєви А.О. щодо ігнорування можливості дієвої участі, врахування думок, пропозицій до законодавства ветеранських і громадських організацій у процесі проведення пенсійної реформи у воєнній сфері. Зазначене вилилось у жорстке протистояння представників громадянського суспільства і державної влади та несприйняття ухвалених новел в пенсійному законодавстві, а також до підвищення соціальної напруги в громадському середовищі.

Наступна проблема – у значній кількості залишається негативне ставлення державних органів влади до включення у риторику обговорень чи діалогу критики та відмінних точок зору з боку громадянського суспільства. Зазначене вказує на недостатню культуру діалогу між тими, хто приймає рішення (органами публічної влади) та громадянським суспільством, яка має сприяти зміцненню взаємодовіри. Тому лише здатність як державних установ (уряду), так і об'єднань громадян залучатися до змістовних дискусій, за умови, що відсутність такої можливості не становить перешкоди або не використовується як виправдання відмови об'єднанням громадян в участі в процесах прийняття рішень.

Актуальним ще залишається побудова в Україні вільного, незалежного та активного громадянського суспільства, що має змогу розвиватися та рости, особливо завдяки наданню та доступу до ресурсів (фінансових, людських та технологічних), включно з доступом до міжнародного фінансування. Відповідно до міжнародних актів, громадським об'єднанням має надаватися можливість брати участь у процесах прийняття рішень на усіх рівнях (місцевому, національному, регіональному та міжнародному), а також на усіх етапах цих процесів, починаючи з планування та розробки політики, до моменту реалізації рішень, їх моніторингу та оцінки. Усі об'єднання громадян та окремі громадяни повинні мати дієвий доступ до правосуддя, регіональних та міжнародних механізмів захисту прав людини, а також мати змогу вільно використовувати та комунікувати через ці механізми, не боячись за це настання черех це юридичних наслідків.

Міжнародні організації рекомендують при вирішенні зазначених проблем опиратися на наступні міжнародні документи, такі як:

- Конвенція Європейської Економічної Комісії ООН про доступ до інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Оргуська конвенція) від 25 червня 1998 року;
- Декларації ООН про правозахисників від 8 березня 1999 року та Резолюція Ради ООН з прав людини щодо захисту правозахисників від 21 березня 2013 року;

- Резолюція Ради ООН з прав людини “Простір громадянського суспільства: створення та підтримка безпечних та сприятливих умов на законодавчому рівні та на практиці” від 23 вересня 2013 року;
- Конвенція Ради Європи щодо доступу до офіційних документів від 18 червня 2009 року (CETS № 205);
- Рекомендація Ради Європи CM/Rec (2007) 14 щодо юридичного статусу неурядових організацій у Європі;
- Кодекс Ради Європи кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень (2009 року);
- Керівні принципи щодо підтримки ЄС громадянського суспільства у країнах “розширення ЄС” (2014 – 2020).

Як показує практика, навіть за наявності необхідних процесуальних норм, і водночас, за відсутності відповідної політичної волі з боку державної влади, гарантувати забезпечення належного функціонування матеріальних правових норм не можна. Тим самим актуалізується питання щодо необхідності забезпечення належного стану правової безпеки в даній сфері. З огляду на зазначене правовій безпеці сфери участі громадян в управлінні державними справами можна дати наступне визначення: це стан законодавчого регулювання дієвої участі громадян в управлінні державними справами, за якого суспільство спроможне належно та ефективно вирішувати питання, пов’язані з функціонуванням та розвитком людини, суспільства та держави.

Висновки.

Підсумовуючи викладене вище, доцільно зазначити, що участь громадян в управлінні державними справами не є даниною сучасній “політичній моді” – це вимога нинішнього часу і потреба майбутнього будь-якого суспільства. Україна йде в ногу із зазначеними вимогами і потребами, напрацьовуючи відповідне правове підґрунтя для реалізації та забезпечення зазначеного – напрацьовані відповідні національні правові засади, які базуються на міжнародно-правових актах. Тим самим можна стверджувати про забезпечення відповідного рівня правової безпеки сфери участі громадян в управлінні державними справами. Однак, зазначені у дослідженні недоліки вказують на наявні проблеми у забезпеченні зазначеного конституційного і політичного права громадян України, і значною мірою воно залежить від прояву відповідної політичної волі влади. А це, у свою чергу, вказує на наявні проблеми правової безпеки держави в цілому і на актуальність вирішення згаданих проблем.

Використана література

1. Злобін С.В. та ін. Наші права: участь громадян в управлінні державними справами; за заг. ред. Н.К. Дніпренка. Вінниця: ТОВ “Консоль”, 2006. 64 с.
2. Адміністративне право України: підручник для юрид. вузів і фак.; за ред. Ю.П. Битяка. Харків: Право, 2000. 520 с.
3. Авер`янов В.Б. Державний апарат. Юридична енциклопедія: у 6 т. Київ: Укр. енцикл., 1998. Т. 2. 1999. 741с.
4. Загальна декларація прав людини прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. С. 89.
5. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення 30.08.2019).
6. Підтримка системою Організації Об’єднаних Націй зусиль урядів з розвитку і зміцнення нових чи відроджених демократій: Резолюція 53/31 Генеральної Асамблеї ООН від 23 листопада 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_610/sp:max100 (дата звернення 30.08.2019).

7. Про захист прав людини і основоположних свобод: Європейська конвенція від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 05.09.2019).

8. Європейська соціальна хартія від 18 жовтня 1961 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_300 (дата звернення 05.09.2019).

9. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Resolution 980 (1992) on citizens' participation in politics. Text adopted by the Assembly on 7 February 1992 (26th Sitting) URL: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta92/ ERES980. htm> (дата звернення 05.09.2019).

10. Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Recommendation 1180 (1992) on citizens' participation in politics. Text adopted by the Assembly on 7 February 1992 (26th Sitting) URL: <http://assembly.coe.int/Documents/Adopted Text/ta92/ EREC1180.htm> (дата звернення 05.09.2019).

11. Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ від 29 червня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_082 (дата звернення: 05.09.2019).

12. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.10 р. № 996. *Офіційний вісник України*. 2010. № 84. С. 36.

13. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.96 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

14. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 26.02.16 р. № 68/2016. *Офіційний вісник Президента України*. 2016. № 7. С. 32.

15. CPI-2018: Україна знову гірше всіх сусідів, окрім Росії. URL: https://ti-ukraine.org/news/cpi-2018-ukrayina-znovu-girshe-vsih-okrim-rosiyi/?fbclid=IwAR0MV41PbYANN-USga7BbEF O_c4QbU4frX_YVCI26vYQb3gChAG-Sn9M0vI (дата звернення 15.09.2019).

16. Березовська І. Актуальні питання доступу громадян до публічної інформації та проблеми застосування Закону України “Про доступ до публічної інформації”. URL: http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/37396/1/5_26-31.pdf (дата звернення 15.09.2019).

~~~~~ * * * ~~~~~